

Etički i politički aspekti izgradnje multikulturalnog društva

Prof. dr. sc. Mislav Kukoč

Sažetak

Premda je multikulturalizam, kao ideal usklađenog suživota različitih kulturnih ili etničkih skupina unutar kulturno pluralnog društva, fenomen koji prati razvoj ljudske kulture od početka njezina nastanka, tek je posljednjih godina postao predmetom teorijskog razmatranja i praktičnog bavljenja. Multikulturalizam je, naime, osvijetljen kao problem u kontekstu zahtjeva za emancipacijom ranije marginaliziranih kultura nacionalnih i etničkih manjina, odnosno imigrantskih skupina, kao i zaštite od kulturne asimilacije od strane dominantne većinske kulture. U širem smislu, multikulturalizam označuje ukupno područje kulturne različitosti i suživota. Kao takav on postaje sastavnim dijelom europskih kulturnih i obrazovnih politika, ali je ujedno i sredstvo njihove provjere i evaluacije u poštivanju osnovnog demokratskog prava na kulturnu različitost i njezino izražavanje. U ovome prilogu razmatraju se etički i politički aspekti multikulturalizma u globalnom, nacionalnom i lokalnom *kontekstu*.

Multikulturalizam

Nije lako jednostavno i jednoznačno definirati *multikulturalizam*. Mnoštvo njegovih definicija ukazuje na kompleksnost pojma koja, među ostalim, proizlazi i iz složenosti i višesmislenosti pojma kulture – „jedne od (...) najkompliciranijih riječi u engleskom jeziku“¹. Najopćenitije, označava ideal usklađenog suživota različitih rasnih, nacionalnih ili etničkih, kulturnih i inih skupina unutar kulturno pluralnog društva. A kulturne skupine uključuju različite jezične, vjerske, svjetonazorske, orijentacijske podskupine (rodna, seksualna, primjerice LGBT), zatim identitetski obilježene grupacije (invalidi, HIV, mladi, stari ...). U području politike, multikulturalizam se odnosi na državnu politiku koja ima dva primarna cilja: održanje sklada između različitih nacionalnih ili etničkih skupina i uređivanje odnosa između države i nacionalnih manjina.

Premda je multikulturalizam – kao koegzistencija različitih kultura u jednoj, uže ili šire shvaćenoj, zaokruženoj društvenoj zajednici – fenomen, koji u stanovitom smislu prati razvoj globalne ljudske kulture od početka njezina nastanka, tek je posljednjih godina postao predmetom intenzivnijeg teorijskog razmatranja i, još više, praktičnog bavljenja.² Multikulturalizam je, naime, osvijetljen kao problem u kontekstu zahtjeva za emancipacijom ranije marginaliziranih kultura

1 Raymond Williams, *Keywords: a vocabulary of culture and society*, Flamingo, London, 1983.

2 Etienne Verne, "Multicultural Education Policies: A Critical Analysis" in: *Multicultural Education*, Centre for Educational Research and Innovation, OECD, Paris, 1987. p. 54.

nacionalnih i etničkih manjina, odnosno imigrantskih skupina, kao i zaštite od kulturne asimilacije od strane dominantne većinske kulture. Kao takav multikulturalizam se javlja kao problem najprije u zapadnoeuropskim zemljama, Kanadi i Australiji, gdje se, prije svega na razini odgojne i obrazovne prakse, odnosno školskih edukativnih programa, afirmira kao model očuvanja kulturnog identiteta novopridošlih gastarbeiterskih i imigrantskih zajednica.

Na drugoj strani, "rađanje nacije" u Sjedinjenim Američkim Državama prakticiralo se, prema *melting pot* načelu, na osnovi genocida nad domorodcima, odnosno Indijancima, kao i rasističkog ugnjetavanja Afrikanaca, ali i ostalih doseljenika, navlastito onih rasno i kulturno udaljenijih od dominantne WASP (*White, Anglo-Saxon, Protestant*) skupine – što znakovito ilustrira istoimeni slavni Griffitov film "The Birth of a Nation" s jasnom rasističkom porukom.³

Ideologijom lonca za taljenje dominantni anglosaksonci prikrivali su politiku asimilacije i vlastite supremacije kojima je bio predodređen odnos spram svih etničkih zajednica američkih doseljenika. Očekivalo se da će uslijed *melting pot-asimilacije* manjinske zajednice postupno gubiti vlastite etno-kulturne značajke te usvajati vrednote i obrasce ponašanja većine. Implicite se, dakako, u ideologijskom značenju asimilacije, podrazumijevalo uvjerenje o superiornosti anglosaksonske kulture.⁴ Međutim, posljednjih decenija i u SAD multikulturalizam postaje fenomen koji ovladava prevladavajućom društvenom svijesću, te postaje temeljnom odrednicom socijalno-politički poželjnog ponašanja i shvaćanja koje se imenuje sintagmom "political correctness" ili "cultural sensitivity".⁵ U tome smislu umjesto prije neproblematičnih izraza: *američki Crnac, Kinez, Portorikanac*, danas se javno rabe isključivo "politički korektni" nazivi: *African-American, Asian-American, Hispanic-American, Irish-American* itd. U skladu s tim promjenama koje su izraz nove multikulturalne svijesti, više se američka nacija ne određuje kao "lonac za taljenje" (*melting pot*), nego kao "zdjela za salatu" (*salad bowl* ili *mixing bowl*) u kojoj se američka nacija definira, ne više kao novi, jedinstveni identitet, kao kaša nastala od različitih sastojaka, nego kao "miješana salata" u kojoj nijedan od sastojaka ne gubi svoj originalni identitet, te se nikada potpuno ne stapa u jedinstvenu supstanciju; dapače, u navedenim politički korektnim sintagmama – npr. "African-American" – označitelj kulturn-

3 Joel S. Kahn: *Culture, Multiculture, Postculture*, SAGE Publications, London, 1995.: "Kulturni pluralizam (...) rasprava o kulturnoj različitosti, multikulturalizmu (...) zamjenjuje govor 19. stoljeća o civilizaciji i o emancipaciji ljudskih bića kao autonomnih subjekata (str. 15.). "Ideje Amerike 19. stoljeća, kao kulturnog 'lonca za taljenje': urbano društvo kao rasna hijerarhija, pod vlašću bijele anglo-saksonske većine, u kojemu su rasno podređeni za jedinu opciju imali prilagodbu vrijednostima te većine. (...) 'Asimilacionizam' – to je bila politika 'amerikanizacije'" (str. 106, 107)

4 Michael A. Burayidi (ed.), *Multiculturalism in a Cross-National Perspective*, University Press of America, Inc., Lanham, 1977, p. 18.

5 Joel S. Kahn: *Culture, Multiculture, Postculture* : "Nacionalni karakter Amerike ne leži u naslijeđu anglo-saksonske ustanove, već u budućem stvaranju multikulturnog društva" (str. 109). Usp. i: Andrea Tuttle Kornbluh, „From Culture to Cuisine; Twentieth Century Views of Race and Ethnicity in the City“. In Howard Gillette Jr and Zabe L. Miller (eds), *American Urbanism: A Historiogeographical Review*. Greenwood Press, New York, 1987.

og podrijetla na prvom je mjestu, dok je američki identitet sekundaran.

Naravno, u SAD su glasni i brojni protivnici multikulturalizma s različitim argumentima. Jedni tvrde da multikulturalizam prijeti državnom jedinstvu, a drugi da vodi novim oblicima društvene segregacije i getoizacije. Jedan od najutjecajnijih iz prve skupine je Samuel P. Huntington, svjetski poznat po svojoj paradigmi sukoba civilizacija. Dok se Huntington protivi multikulturalnosti u SAD, na nacionalnoj razini, držeći je destruktivnom za američki nacionalni identitet, i šire za zapadnu kulturu,⁶ u potencijalnom sukobu civilizacija, on, na drugoj strani, zagovara multikulturalizam na globalnoj razini, smatrajući ravnopravnost svjetskih civilizacija preduvjetom izbjegavanja međucivilizacijskog sukoba. U tome smislu on predlaže promjenu postojećeg svjetskog poretka koji favorizira Zapadnu civilizaciju budući da njezini predstavnici čine dominantnu većinu Vijeća sigurnosti UN. Prema Huntingtonovu prijedlogu svaka bi civilizacija trebala imati po jednog stalnog predstavnika u VS UN⁷.

Ideja multikulturalizma i Huntingtonova civilizacijska paradigma obično se interpretiraju kao potpuno različiti, čak i dijametralno suprotstavljeni pristupi. Tomu nasuprot, Huntington podvrgava veoma oštroj kritici zapadni hegemonizam i imperijalizam. On navodi da je u zapadnom svijetu široko rasprostranjena iluzija o univerzalnoj svjetskoj kulturi i civilizaciji koja dijeli zajedničke od svih prihvaćene vrednote. No te vrednote - demokracija, sloboda, pravna država, jednakost, društveni i politički pluralizam - smatra Huntington - potječu iz zapadne kulture i civilizacije, dakle nisu univerzalne. U tome smislu, koncept univerzalne civilizacije iskazuje se kao još jedan od proizvoda zapadne kulture, kojim ona nameće vlastitu kulturnu dominaciju i superiornost nad ostalim ne-zapadnim društvima. Dakle, univerzalizam je ideologija kojom Zapad nastoji nastaviti vladati nad ne-zapadnim kulturama. Nezapadnjaci vide kao zapadno, ono što Zapad smatra univerzalnim! Drugim riječima, ljudska prava i demokraciju, poglavito interpretirane na zapadnjački način, pripadnici drugih kultura ne doživljavaju kao univerzalne ljudske vrijednosti, već kao navlastite zapadne vrednote, koje se vazda rabe kao izvor hegemonije Zapada. Takav dojam pojačavaju hipokrizija i dvostruki standardi, kao trajna osobina ponašanja Zapada čija načela često odudaraju od djelovanja. Za to postoje brojni primjeri: demokratski izbori se u načelu promiču, ali ne i ako dovode islamske fundamentaliste na vlast; embargo na dostavu oružja traži se za Irak i Iran, ali ne i za Izrael i td.⁸

Neki pak autori napadaju multikulturalizam s pozicija "univerzalnih kulturnih vrednota" zapadne civilizacije koje bivaju ugrožene poplavom "tribalističkih" ceremonija i festivala, pa spominju problem opadanja "kulturne pismenosti" na Zapadu.

6 Usp. Samuel P. Huntington, *Who are we? The Challenges to America's National Identity*, Simon & Schuster, New York, 2004.

7 Usp. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996., str. 301-321.

8 Isto

U području obrazovanja, multikulturalizam se pojavio kao reakcija na asimilacionizam kojim se nastojalo nametnuti monokulturalne modele obrazovanja kulturno pluralnoj zajednici. Multikulturalizam pretpostavlja osiguranje istih društvenih i kulturnih mogućnosti svim kulturama jedne zemlje, dakle, niječe se njihova hijerarhizacija i vertikalni raspored. Multikulturalizam je najrašireniji, prema tome, dominantni termin koji označuje ukupno područje kulturne različitosti i suživota. Kao takav on postaje sastavnim dijelom brojnih europskih kulturnih i obrazovnih politika, ali je ujedno i sredstvo njihove provjere i evaluacije u poštivanju osnovnog demokratskog prava na kulturnu različitost i njezino izražavanje. Prema nekima, multikulturalizam je dinamičan pristup kojim se određuje proces razmjene kulturnih vrijednosti i postignuća. Međutim, prevladava stav da je multikulturalizam statični pristup, kojim se definira već uspostavljeni suodnos između dominantne, većinske (nacionalne) kulture prema manjinskim kulturama. Stoga je naglasak manje na razmjeni vrijednosti i postignuća među kulturama, a više na obrnutom procesu: zaštite manjinskih kultura, koja varira od tzv. pozitivne asimilacije (u SAD: *affirmative action*) do kulturne autonomije, u negativnom smislu – do kulturne izolacije, čak i getoizacije.

Interkulturalizam

Termin *interkulturalizam* nastaje prvenstveno uslijed kritika vezanih na statičku narav multikulturalnog pristupa. Stoga, primarno označuje potencijalne dinamične međuodnose te uzajamne utjecaje različitih kultura uglavnom unutar jedne zemlje, ali u posljednje vrijeme i u širem regionalnom kontekstu, poglavito u kontekstu europskih integracijskih procesa. Na toj razini interkulturalizam iskazuje dinamiku bilateralnih i multilateralnih kulturnih odnosa. Interkulturalizam se zalaže za jednaka prava i mogućnost dijaloga za sve kulturne grupe u dodiru: autohtone i imigrantske, većinske i manjinske.

Nastajući kao svojevrsna kritika multikulturalizma, interkulturalistički pristup pokušava prevladati kulturni relativizam i statički funkcionalizam, i to procesom kulturne sinteze koja stvara pretpostavke boljeg međukulturnog razumijevanja, ali i nastanka novih kulturnih vrijednosti, koncepata i formi, kao i bolje razumijevanje među ljudima različitih kultura u današnjem globaliziranom svijetu. Interkulturalistički pristup na državnoj razini omogućava ublažavanje sukoba i animoziteta te stvaranje „ozračja suradnje“ među različitim kulturama, dok na naddržavnoj međunarodnoj razini reaktualizira i na nov način dinamizira i dimenzionira odnose i interese među pojedinim, mahom nacionalno definiranim, kulturama.⁹

9 Više o tome v.: Sanjin Dragojević, „Pluriculturalism, multiculturalism, interculturalism, transculturalism: Divergent or complementary concepts?“ in: Susanne Baier-Allen / Ljubomir Čučić (eds.), *The Challenges of Pluriculturalism in Europe*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2000. pp. 11-17.

Glavna prepreka afirmaciji multikulturalizma i/ili interkulturalizma, na makro i mikro razini, jest nacionalizam, etnocentrizam, rasna, nacionalna, vjerska, kulturna i svaka druga zatvorenost i isključivost, ksenofobija – strah od stranog, drukčijeg. Pojam etničke ili kulturne čistoće nesumnjivo se nadaže kao najdestruktivnija politička ideja prošloga stoljeća koja je svoju najstrašniju primjenu imala u *Holokaustu*.

Prijeperi europskog multikulturalizma

Jedan od najvažnijih zadataka europske kulturne politike, odnosno većine europskih kulturnih politika jest zaštita i njegovanje interesa, prava, kulturnog identiteta i izražajnih oblika manjina. Etničke manjine imaju poseban kulturni život kojim ostvaruju vlastitu kulturnu autonomiju i čuvaju vlastiti etnički i kulturni identitet, ali i značajno pridonose vitalnosti i raznovrsnosti nacionalne umjetnosti i kulture. Neki od najrezonantnijih oblika europskog kulturnog izraza vežu se uz useljeničke zajednice iz Afrike, Azije ili Amerike, kao i uz kulturne proizvode marginalnih društvenih skupina. Svi pridonose modernom multikulturalnom *imageu* nacije u kontekstu političke korektnosti. U tome se smislu rabi i termin 'multikulturni nacionalizam' kojim se označuje stvaranje lažne propagandne slike multikulturalnog društva: multikulturalni festivali što, poput *Potemkinovih sela*, prikrivaju zbiljsku neravnopravnost i marginalizaciju manjinskih imigrantskih, gastarbeiterskih i drugih skupina u odnosu na dominantnu kulturu većine.

U multikulturalnoj Europi odnos između manjinskih i većinskih zajednica predstavlja jedan od najdubljih društvenih i političkih izazova. U većini zapadnoeuropskih zemalja prevladava stav da se društvo sastoji od niza zajednica koje se međusobno preklapaju, sudaraju i prožimaju, te izražavaju složene identitete ljudi. One se šire daleko izvan očiglednog područja rasnog, vjerskog, nacionalnog, etničkog identiteta i obuhvaćaju pitanje *spola, spolnosti, klase, onesposobljenosti, zemljopisnog položaja, starosne dobi, socijalnog statusa, zaposlenosti ...*

Rasprave o značenju i vrijednosti, čistoće nacionalne kulture, o potrebama, pravima i obvezama većinskih i manjinskih zajednica često su oštre i izazivaju podjele i društvene sukobe. Među najpoznatije njihove aktere u Europi posljednjih desetljeća ubrajaju se: *Nacionalna fronta* Jean-Marie la Pena u Francuskoj, „liberalne“ (!?) stranke Jörga Heidera u Austriji, Žirinovskoga u Rusiji, JOBIK u Mađarskoj Sukobi se javljaju čak i u liberalno-multikulturalnoj Nizozemskoj. Violentna urbana pobuna vaneuropskih useljenika u Francuskoj i V. Britaniji jamačno predstavlja reakciju na ksenofobnu zbilju tih zemalja.

I konačno, kada je riječ o sudaru kultura u kontekstu multikulturalnog integriranja Europe, pojavljuju se teški, unekoliko i nepremostivi teorijski i praktički problemi, i to kod liberalnih mislilaca koji nedvojbeno zastupaju ideju multikulturalizma, pluralizma i interkulturalne tolerancije. Multikulturalizam, naime,

postaje problem liberalima kada među različitim civilizacijskim skupinama izbiju sukobi o vrednotama ili njihovim tumačenjima, koji se ne mogu zadovoljavajuće razriješiti unutar određenog društva. Dva primjera takvih međucivilizacijskih sukoba koji su izbili u liberalnom zapadnom društvu odnose se na problem odgoja i obrazovanja i slobode govora. Neupitni aksiomi modernog zapadnog društva su određeni minimalni obrazovni standardi kojima sva djeca moraju biti obuhvaćena, kao i stav da je sloboda izražavanja važna vrijednost koja treba biti zakonom zaštićena. No, na drugoj strani, mnogi muslimani koji žive u europskoj multikulturalnoj zajednici smatraju da obrazovanje muslimanskih djevojaka treba odgovarati njihovu tradicionalnom položaju u društvu prema islamskom svjetonazoru, a ne nametnutnim vrijednostima svjetovnog liberalizma, koje su dovele do zabrane hidžaba za učenice u francuskim školama. Indikativan je i poznati 'slučaj Rushdie': I dok su Muslimani bili ogorčeni "slobodom govora" Salmana Rushdiea u djelu *Sotonski stihovi*, kojom se vrijeđaju najveće svetinje jedne ionako društveno deprivilegirane skupine, zapadni liberali su bili jednako kosternirani time što su mnogi muslimani podržali *fatvu* koja na smrt osuđuje čovjeka, istoga Salmana Rushdija, zbog pisanja romana. Sličan spor oko slobode izražavanja izazvale su karikature proroka Muhameda u danskom listu, a zbog pretiska istih u jednom zagrebačkom tjedniku, pred zgradom hrvatskog veleposlanstva u Sarajevu ogorčeni su prosvjednici spalili hrvatsku zastavu.

Praksa tolerancije je fundamentalna vrednota svakoga zapadnog društva koje njeguje kulturni i politički pluralizam. Ideja tolerancije tradicionalno se nadaže kao jedna od najviših vrijednosti liberalizma. Rasprava o navedenim slučajevima: *hidžab* i *Rushdie* ukazala je na složenost problema tolerancije u multikulturalnom društvu. Može li ideja multikulturalizma opravdati *fatwu*, dakle smrtnu presudu za Rushdija, koji je *nota bene* britanski građanin? Ako pak ne, nije li tako shvaćeni liberalizam tolerantan samo prema kulturnim i vjerskim zajednicama koje su prema bitnim pripadnim vrijednostima samo dio šireg liberalnog društva, tj. samo prema onima koje su i same liberalne, ili drugim riječima, samo prema onima koje su se, putem asimilacije, akulturacije i apsorpcije, transformirale u liberalnu westerniziranu zajednicu?¹⁰

Navedeni slučajevi paradigmatičan su primjer aporije multikulturalizma na globalno--regionalnoj razini. U tome je smislu indikativna poznata izjava Angele Merkel: Multikulturalizam je mrtav!, kao i primjer nesuđenog prijama Turske u EU¹¹. Sve to bjelodano pokazuje da je multikulturalizam u okviru europskih

10 Usp. o tome: John Horton, ed.: *Liberalism, Multiculturalism and Toleration*, St. Martin's Press, New York, 1993.

11 Turska je pridruženi član EU, tj. njezinih prethodnica još od 1964. godine, nakon što je 1963. godine potpisan „Ankarski dogovor“ između EEZ-a i Turske. Turska se službeno prijavila za članstvo 14. travnja 1987., a tek je 1999. godine priznata kao zemlja kandidat za članstvo. Nakon sastanka na vrhu Europskog vijeća, koji je održan 17. prosinca 2004., najavljeni su pregovori o članstvu s Turskom, koji su započeli 3. listopada 2005., isti dan kad su počeli i pregovori s Hrvatskom. Hrvatska je uspješno zaključila ugovor s EU, te bi nakon ratifikacije u svim zemljama-članicama, trebala postati punopravna članica u lipnju 2013. godine, dok je dominantno islamska Turska, unatoč deklariranoj sekularnosti države i društva, kao i snažnom gospodarskom rastu posljednjih godina, još uvijek veoma daleko od željenoga pristupa.

integracijskih procesa moguć jedino unutar jedinstvenih kulturnih obrazaca zapadno-europske civilizacije.

Društvene i moralne vrijednosti multikulturalizma

Ako se pomaknemo s političke na socijalnu razinu, odnosno s razine države na razinu društva, onda se multikulturalizam, u skladu s uvažavanjem ideala tolerancije kao neupitne stečevine zapadnog liberalnog građanskog društva, promiče kao trajna vrijednost i desideratum.

Etnička i ostala manjinska diversifikacija stanovništva u većini europskih zemalja, uslijed useljavanja, migracija, ratova, poljoprivrednog i industrijskog razvoja, raspršenosti stanovništva, promjena granica, ideološko-političkih sustava, dovodi do afirmacije načela kulturnog i etničkog pluralizma i multikulturalizma, što je dovelo od priznanja posebnosti donedavna prezrenih etniciteta, poput Roma, jačanja kulturne, etničke i nacionalne samosvjesti pa sve do priznavanja manjina neobilježenih etnicitetom: ženske grupe, hendikepirani, LGBT

1960-tih u Francuskoj je tadašnji ministar kulture Ande Malraux promovirao politiku „*demokratizacije kulture*“, kojom je promovirano uključivanje vlade u popularizaciju umjetnosti i visoke ‘elitne’ kulture, potaknuto vjerovanjem u uljudbenu vrijednost umjetnosti i željom da se demokratizira pristup do nje. Tendencije te kulturne politike davale su prioritet pristupu elitnoj kulturi nižih slabije obrazovanih društvenih slojeva i to različitim akcijama i mjerama poput snižavanja cijena kazališnih ulaznica, besplatnog ulaza u muzeje, uvođenjem kulturno-obrazovnih programa u škole i audio-vizualne medije i sl.

Potom se, kao reakcija na „*demokratizaciju kulture*“ u kulturnoj politici javlja nasuprotan trend „*kulturne demokracije*“. Politika *kulturne demokracije* suprotstavlja se „*demokratizaciji (elitne) kulture*“, odnosno razdiobi ‘odozgo prema dolje’ elitističkih kulturnih vrijednosti koje su zanemarivale mnoge „niže“ oblike kulturnog izraza i identiteta. Naime, politikom kulturne demokracije nastoji se, osim etablirane kulture, prepoznati kulturne vrijednosti svakodnevnog izražavanja širokih slojeva, pa se uvode rasprave o naravi i vrijednosti kulturnog identiteta i izraza, fokusirajući se na odnos pučke, masovne, etno-kulture i elitne kulture, etabliranih i novih subkulturnih formi, što također ulazi u okvir multikulturalizma. Recentan primjer djelovanja kulturne demokracije na našem prostoru je: uvrštenje *ojkalice - gange* iz Dalmatinske zagore na UNESCO-vu listu zaštite **Ugrožene svjetske kulturne baštine**. To je svjetsko kulturno dobro bilo ugroženo upravo odbacivanjem od strane dominirajuće svijesti u okruženju dalmatinskog urbanog rasizma, kao prezrenog izražaja ‘nekulturnog *vlaškog* primitivizma’.

Ako kultura može biti mjesto sukoba ona, na drugoj strani, može promicati razumijevanje, toleranciju i dijalog te pridonijeti izgradnji građanskog društva.

Organizacija lokalne kulturne djelatnosti i oslanjanje na tradiciju i identitet moćni su mehanizmi za izgradnju lokalnog potencijala i za razvoj zajednice. To su također i načini suprotstavljanja političkoj i društvenoj demonizaciji manjinskih društvenih skupina.

Politička i socijalna prava manjina pripadaju korpusu neupitnih i nedjeljivih ljudskih prava. Temeljni cilj nacionalne i lokalne kulturne politike treba biti promicanje vrijednosti kulturne različitosti, poglavito tolerancija i zaštita prava manjina na slobodno izražavanje vlastitog identiteta i posebnosti. Da u našoj sredini to teško ide svjedoče nedavna zbivanja: od violentnih reakcija na *gay paradu*, do najnovijih kontroverzi oko uvođenja zdravstvenog i spolnog odgoja u škole.

Literatura

Michael A. Burayidi (ed.), *Multiculturalism in a Cross-National Perspective*, University Press of America, Inc., Lanham, 1977.

Biserka Cvjetičanin (ur.), *Kulturna politika Republike Hrvatske: Nacionalni izvještaj*. Voditelj projekta: Vjeran Katunarić, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Institut za međunarodne odnose, Zagreb, 1998.

Biserka Cvjetičanin (ur.), *Hrvatska u 21. stoljeću: Strategija kulturnog razvitka*. Voditelj projekta: Vjeran Katunarić, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 2001.

Sanjin Dragojević, „Pluriculturalism, multiculturalism, interculturalism, trans-culturalism: Divergent or complementary concepts?“ in: Susanne Baier-Allen / Ljubomir Čučić (eds.), *The Challenges of Pluriculturalism in Europe*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2000.

Amitai Etzioni, „Social Science as a Multicultural Canon“, *Society*, Nov/Dec 1991.

Lewis S. Feuer, „From Pluralism to Multiculturalism“, *Society*, Nov/Dec 1991.

John Horton, (ed.), *Liberalism, Multiculturalism and Toleration*, St. Martin's Press, New York, 1993.

Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations?*, A Foreign Affairs Reader, New York, 1993.

Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996.

Samuel P. Huntington, *Who are we? The Challenges to America's National Identity*, Simon & Schuster, New York, 2004.

Joel S. Kahn: *Culture, Multiculture, Postculture*, SAGE Publications, London,

1995:

Vjerran Katunaric, *Lica kulture*, Antibarbarus, Zagreb, 2007.

Andrea Tuttle Kornbluh, „From Colture to Cuisine; Twentieth Century Views of Race and Ethnicity in the City“. In Howard Gillette Jr and Zabe L. Miller (eds), *American Urbanism: A Historiogeographical Review*. Greenwood Press, New York, 1987.

Mislav Kukoč & Volodymyr Polokhalo (Ed.): *Ukraine & Croatia: Problems of Post-communist Societies*, Croatian Commission for UNESCO, Zagreb, 1997.

Mislav Kukoč, „Between Nationalism and Multiculturalism: Central Europe in the Post- Communist Period“, in: Nada Švob-Đokić (ed.): *The Cultural Identity of Central Europe, Culturelink*, Zagreb, 1997, pp. 89-94.

Mislav Kukoč, „Reshaped Regional Multiculturalism in the Post-Communist Europe“, in: L`ubomír Falt`an (ed.): *Europe: Expectations and Reality. The Challenge for the Social Sciences*, Slovak Commission for UNESCO – Institute for Sociology, Slovak Academy of Sciences, Bratislava, 1999.

Mislav Kukoč, „Multiculturalism and European Integration, in: Vlado Šakić, & Ljiljana Kaliterna Lipovčan, (eds), *European Integration for the 21st Century*, Institute of Social sciences Ivo Pilar, Zagreb, 2001, pp. 75-85.

Mislav Kukoč, „Hrvatska vanjska politika i europske integracije“, u: Nediljko Ante Ančić i Nikola Bižaca, (ur.) *Kršćani i politika*, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa, 24-25. listopada 2002, *Crkva u svijetu*, Split, 2003., str. 155-164.

Mislav Kukoč, „Transition from Post-Communism: South-East Europe between Nationalism, Multiculturalism and Globalization“, in: Pero Maldini & Davorka Vidović (eds.), *Transition in Central and Eastern European Countries: Experiences and Future Perspectives*. Political Science Research Centre, Zagreb 2007. pp. 77-91.

Charles Landry (ur.), *Hrvatska kulturna politika : od prepreka do mostova. Izvještaj europskih stručnjaka*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 1998.

François Matarasso & Charles Landry, *Akt o usklađivanju: 21 strateška dilema u kulturnoj politici*, Vijeće Europe, 1999. (Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 2000.)

Vedrana Spajić-Vrkaš, Mislav Kukoč, Slavica Bašić, *Obrazovanje za ljudska prava i demokraciju: interdisciplinarni rječnik*. Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO, Zagreb 2001.

Etienne Verne, “Multicultural Education policies: A Critical analysis”; in: *Multicultural Education*, Centre for Educational Research and innovation, OECD,

Paris, 1987.

Raymond Williams, *Keywords: a vocabulary of culture and society*, Flamingo, London, 1983.